

تأثیر نهاد وقف در پایداری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند مطالعه موردی: حسینیه بی‌بی عروس^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۲/۱۷

مرضیه فاریابی^۲

حسن هاشمی زرج‌آباد^۳

مفید شاطری^۴

علی زارعی^۵

چکیده

یکی از سنت‌ها و خصلت‌های پسندیده مردم در طول ادوار مختلف اسلامی برای کسب رضای خداوند و رسیدن به کمال، سنت وقف است. نظام وقف در تاریخ جوامع اسلامی نمونه‌ای از برنامه‌ریزی پایدار در سنتی هزارساله را نشان می‌دهد که با مطالعه این جوامع، مجموعه بناهایی را می‌توان یافت که به علت اجرای سنت حسنه وقف، پایداری طولانی‌تری نسبت به دیگر بناها داشته‌اند، بدین صورت که بخشی از موقوفات صرف عزاداری و انجام امور مذهبی و بخشی دیگر صرف حفظ و نگهداری و در نهایت پایداری بنا می‌شد. این پژوهش که بر پایه مطالعات توصیفی-تحلیلی و با روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است، درصدد این است که اهمیت این موضوع و تأثیر آن را بر نحوه شکل‌گیری و پایداری حسینیه‌های عصر قاجار شهر بیرجند بیان کند. در این مقاله، با مطالعه و بررسی وقف‌نامه‌ی حسینیه بی‌بی عروس و تحلیل فضای معماری آن، تأثیرات وقف بر شکل‌گیری حسینیه و در نهایت، تأثیرات آن به عنوان یک عامل مهم در پایداری حسینیه بیان می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرضیه فاریابی با عنوان «پژوهشی بر نقش وقف در شکل‌گیری سیمای کالبدی شهر بیرجند: تأکید بر حسینیه‌های عصر قاجار» به راهنمایی دکتر حسن هاشمی زرج‌آباد و دکتر مفید شاطری می‌باشد.

faryabi1991@yahoo.com

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، نویسنده مسؤول

hhashemi@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند

mshateri@birjand.ac.ir

۴. استادیار گروه جغرافیا دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند

azareie@birjand.ac.ir

۵. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند

می‌دهد که حسینیه بی‌بی عروس به‌عنوان یکی از حسینیه‌های وقفی مورد بررسی و جزو یکی از عناصر اصلی و مهم تشکیل دهنده در بافت تاریخی بیرجند محسوب می‌شده که با مراجعه به اسناد وقفی آن، می‌توان دریافت که حفظ، پایداری و ماندگاری بنا جزو یکی از نیات اصلی واقف بوده و در واقع، کالبد بنا پاسخگوی نیازهای چندگونه این بنا (امور مذهبی و حفظ بنا) بوده است. در نهایت، نیت واقف بر انجام امور مذهبی و نیازمند مکانی برای عمل به این نیت، دلیلی اصلی بر پایداری کالبدی این حسینیه در شهر شده است.

واژگان کلیدی: وقف، حسینیه بی‌بی عروس، قاجار، بیرجند

مقدمه

وقف یکی از برترین و بادوام‌ترین مظاهر احسان و نیکوکاری به مردم، خدمت و کمک به مصالح جامعه و تنظیم امور فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است که مظاهر آن را می‌توان چه به‌صورت کالبدی و چه به‌صورت غیرکالبدی در میان جوامع اسلامی مشاهده کرد. یکی از بهترین راه‌های شناخت افکار و عقاید جامعه، توجه به نوع و سبک تبلور افکار آنها در ساخت فیزیکی شهر است. شهر اسلامی با تأثیر از تفکر اسلامی، بیشترین تأثیر خود را از پدیده وقف اخذ نموده است. مالکیت غالب بناهای با عملکرد عمومی که عموماً جز موارث فرهنگی و تاریخی جامعه اسلامی به‌شمار می‌روند، وقفی است. اکثر متحذات عمومی در بافت‌های فرهنگی و تاریخی و مجتمع‌های زیستی ما، وقفی هستند (قدیری، ۱۳۶۹: ۳۶).

بازتاب‌های کالبدی وقف در محیط شهری شامل موقوفاتی هستند که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند، در واقع ایجاد بناهایی چون مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، نوانخانه‌ها، آب‌انبارها و قنات‌ها، حمام‌ها، پل‌ها، قبرستان‌ها، حسینیه‌ها و تکایا از جمله بازتاب‌های کالبدی وقف هستند. در واقع این گونه بازتاب تأثیر و کارایی آن در ساختار شهر می‌تواند بیشتر باشد آثار کالبدی وقف ظرفی هستند.

که مظلوف آن‌ها عملکرد های وقفی هستند و این عملکردها نقش اساسی در حیات و زندگی مدنی جامعه ایفا می‌کنند (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۷).

مراسم و مناسک آیینی و مذهبی از جمله عوامل مهم در شکل‌گیری سازمان فضایی شهر و پایداری و ماندگاری فضاهای شهری می‌باشند. در این زمینه می‌توان به فرهنگ و آیین‌های شیعیان اشاره کرد که با انعکاس آن در سیمای کالبد شهری، چهره‌ای خاص و هویتی مشخص به شهرهای شیعیان می‌دهد. به‌طور خاص مراسم عزاداری محرم و صفر در رابطه با ساختار شهرهای سنتی ایرانی دارای اهمیت ویژه است (شیعه و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۱۷). شدت تأثیر آیین‌ها بر کالبد شهر تا اندازه‌ای بود که منجر به خلق فضاهای عمومی آیینی و عام‌المنفعه در شهر گردیده است. در واقع، مهم‌ترین فضاهای اجرای آیین‌های عاشورایی در ایران، حسینیه‌ها و تکایا هستند (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲: ۳۳). حسینیه‌ها ارتباط نزدیکی با محلات شهری دارند و در داخل بافت مسکونی قرار گرفته‌اند (نادری، ۱۳۷۴: ۶۰). ظهور حسینیه‌ها و تکایا در معماری اسلامی ایران این ارتباط معنوی را پررنگ‌تر و پرمعناتر نموده است. شاید بتوان تداوم و ثبات اعتقادات ایرانیان را دلیلی بر پایداری کالبدی فضاهای مرتبط با آن دانست. در عصر قاجار توجه خاص دربار، بویژه ناصرالدین شاه به مراسم عزاداری امام حسین (ع) باعث شد حسینیه‌ها و تکایای بسیاری در نقاط گوناگون ایران و در بسترهای فرهنگی، جغرافیایی متفاوت از یکدیگر ساخته شوند. تقریباً تمامی حسینیه‌های این عصر به دلیل باورهای مذهبی حاکمان و مردمان تحت تأثیر سنت وقف شکل گرفته‌اند. این اعتقادات به‌گونه‌ای است که این بناهای عام‌المنفعه در سیمای کالبدی بسیاری از محلات تاریخی شهرهای اسلامی دیده می‌شوند و سنت وقف، سبب پایداری این‌گونه بناها شده است. هسته اولیه بافت تاریخی شهر بیرجند را عناصر وقفی بسیاری از جمله مساجد، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا، آب‌انبارها و حمام‌ها پوشانده است، از میان این بناهای ارزشمند، تعداد زیادی حسینیه‌های وقفی متعلق به دوره قاجاریه وجود دارد. بسیاری از این بناها از جمله حسینیه بی‌بی عروس که مورد مطالعه‌ی این پژوهش است در محلات تاریخی، جزو هسته‌های اصلی و مهم شکل‌دهی به شهر هستند. در واقع، حسینیه‌ها با توجه به

ساخت آنها تحت تأثیر سنت وقف، رقبات بسیاری دارند که در ماندگاری و پایداری بودن آنها در کالبد شهری بسیار مؤثر واقع شدند و هم‌چنان بسیاری از آنها هم مورد استفاده قرار می‌گیرند، خصوصاً حسینیه‌هایی که به دستور حاکمان محلی این شهر ساخته شده‌اند و موقوفاتی نیز بر آنها مقرر گردیده است. امروزه برنامه و روشی که در عین حفظ منابع طبیعی، نیاز نسل‌های کنونی و آینده اجتماع را به‌صورتی مستمر تأمین کند، پایدار محسوب می‌شود (حاجبی و ارژمند، ۱۳۹۰: ۸۹). با اجرای سنت وقف به‌عنوان یکی از برنامه‌ریزی‌های اصولی و دقیق در حوزه سیمای شهرهای اسلامی، این عمل سبب پایداری در بناهای سنتی شده است. در واقع، با کمک موقوفاتی که برای اصل بنا نامبرده شده است، می‌توان پایداری و تداوم معماری را در بناهای سنتی مشاهده کرد و با اجرای این سنت، بناهایی را مشاهده می‌کنیم که هنوز هم پابرجا هستند و با گذشت چندین سال هنوز مورد استفاده عموم قرار گرفته و در این گونه مکان‌ها عزاداری حضرت سیدالشهدا (ع) صورت می‌گیرد. پایداری در این مقاله از حیث جنبه‌های کالبدی بنا بیشتر مد نظر می‌باشد، هر چند کارکردهای اجتماعی، مذهبی آن نیز در طول زمان به‌واسطه وجود بنای اصلی، پایدار و برقرار مانده است.

مقاله حاضر در پی آن است تا با توجه به ضرورت و اهمیت موضوع وقف در پایداری حسینیه‌های بیرجند با تأکید بر حسینیه بی‌بی عروس به‌عنوان مطالعه موردی، نقش این عامل مهم را مورد بررسی قرار دهد. در معماری بناهای سنتی، هدف اصلی این پژوهش بررسی و تحلیل نقش وقف و اسناد وقفی بر جای مانده با تأکید بر محتوای آنها جهت تأکید واقفان بر پایداری حسینیه‌ها می‌باشد. با توجه به تعدد حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند و با توجه به این که اکثریت حسینیه‌های وقفی این شهر پابرجا هستند، خصوصاً حسینیه بی‌بی عروس که طی چندین سال ماندگار و پایدار مانده است. این پژوهش در صدد پاسخگویی به این سؤال است که وقف به چه میزان در ایجاد و پایداری عناصر کالبدی شهری، از جمله حسینیه مورد مطالعه، مؤثر بوده است؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است. از آنجایی که شکل‌گیری حسینیه‌ها و پایداری این بناها در شهر بیرجند با توجه به سنت وقف مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته، روش پژوهش در این تحقیق بر پایه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و بر پایه‌ی اطلاعات اسناد وقفی شکل گرفته است تا مصادیق کاربردی و عینی نهاد وقف را در پایداری حسینیه‌ها، از جمله حسینیه بی‌بی عروس مشخص نماید.

حسینیه‌های عصر قاجار در شهر بیرجند

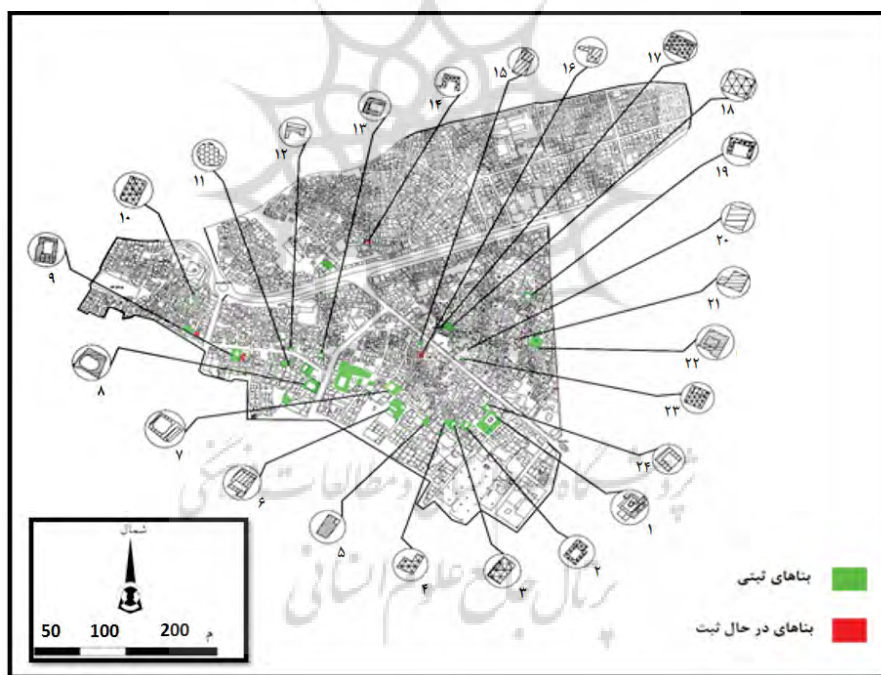
بافت تاریخی شهر بیرجند دارای چندین محله بزرگ و کوچک و متشکل از بناهایی بوده که سنت مذهبی وقف تأثیر مهمی در شکل‌دهی آنها داشته و وجود آنها در محلات تاریخی، بسیار شاخص و تأثیرگذار و سبب گسترش شهر شده است. از میان موقوفات در این خطه می‌توان به وجود حسینیه‌ها در بافت تاریخی اشاره کرد که در دوره قاجاریه کارکرد مذهبی وقف بویژه برای ساخت، تعمیر و بازسازی این بناها در این شهر، بسیار پررنگ عمل می‌کرده است. با مطالعه و بررسی میدانی در حسینیه‌های شهر بیرجند و مطالعات صورت گرفته توسط دیگر پژوهشگران نیز می‌توان خاطر نشان کرد که می‌توان سبک معماری این حسینیه‌ها را با توجه به دو طبقه اجتماعی حکومت‌نهاد و مردم‌نهاد به خوبی تشخیص داد که این دو نهاد اجتماعی در معماری بنا، از جمله در ابعاد بنا، کیفیت ساخت، تزئینات و مصالح تأثیر بسزایی گذاشته‌اند. این تفاوت در ساخت بناها را می‌توان با بررسی اسناد وقفی مربوط به حسینیه به خوبی مشاهده کرد.

حسینیه‌های شهر بیرجند را می‌توان به چند بخش تقسیم نمود:

- ۱- حسینیه‌هایی که به قصد عزاداری احداث شده بودند و بانیان آنها املاکی برای هزینه این امر وقف کرده و خود حسینیه را هم وقف نموده بودند. مانند حسینیه‌های آراسته، آقامیرهادی و شوکتیه؛
- ۲- خانه‌های مسکونی که صاحبان‌شان آنها را برای عزاداری و روضه‌خوانی وقف نموده

و املاکی را نیز برای هزینه‌های مربوط وقف کرده بودند. مانند حسینیه‌های اسدی، بهرمان، هادوی و ...

۳- خانه‌های مسکونی که وقف بر عزاداری نبودند ولی صاحبان‌شان در حیات خود در آنها عزاداری و روضه‌خوانی می‌کردند و ملک یا املاکی را هم به این منظور اختصاص داده بودند، ولی موقوفه نبودند و پس از آنان بازماندگان‌شان این امر را که به صورت سنت درآمده بود، ادامه می‌دادند. مانند حسینیه‌های اسدزاده، سادسی، سریع‌السییر، کبابی و ... (رضایی، ۱۳۸۱: ۲۱). نقشه ۱ پراکنش جغرافیایی حسینیه‌ها را در بافت تاریخی شهر بیرجند نشان می‌دهد.

نقشه ۱): موقعیت حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند^۱ (ترسیم: نگارندگان)

- ۱- حسینیه شوکتیه
- ۲- خانه هادوی
- ۳- خانه آراسته
- ۴- خانه پردلی
- ۵- حسینیه بهرمان
- ۶- حسینیه بی بی عروس
- ۷- حسینیه نواب
- ۸- حسینیه اسدی
- ۹- حسینیه گود
- ۱۰- خانه لاله
- ۱۱- آب انبار حاج باقر
- ۱۲- حسینیه آقا محمدعلی
- ۱۳- حسینیه حاجیه آمنه
- ۱۴- خانه کبابی
- ۱۵- حسینیه طوفانی
- ۱۶- حسینیه حاج غلامحسین
- ۱۷- خانه لیلی حسین جعفر
- ۱۸- خانه غلامرضا حسین جعفر
- ۱۹- خانه اعتمای نیا
- ۲۰- حسینیه مهتدی
- ۲۱- حسینیه شیخ فضل الله
- ۲۲- حسینیه حاج رضا بیک
- ۲۳- خانه شریف
- ۲۴- حسینیه آراسته

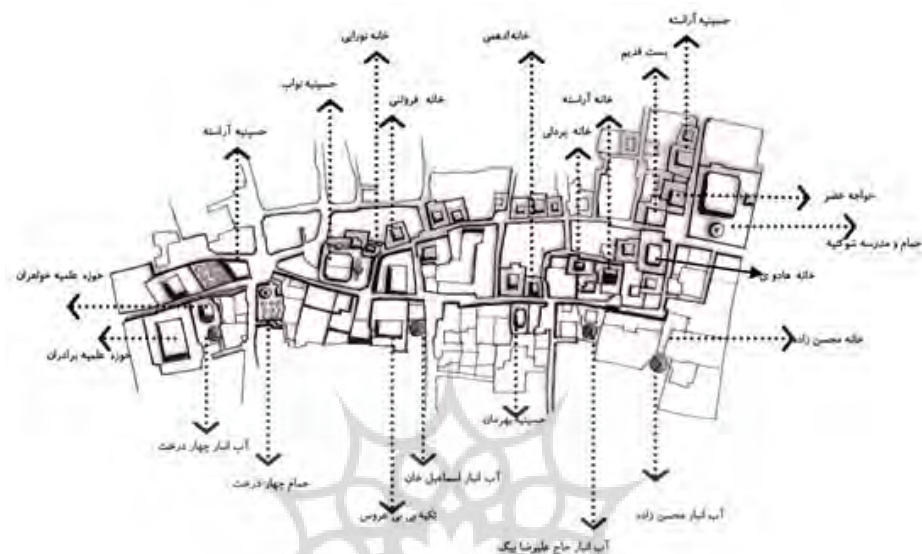
موقعیت مکانی بنا

این بنا در بافت تاریخی شهر بیرجند، واقع در جبهه‌ی شرقی محله چهاردرخت و ضلع جنوبی کوچه خواجه‌ها، در خیابان منتظری ۳ واقع است که با مساحت ۱۱۷۶ متر مربع جزو موارث فرهنگی و با شماره ۲۷۵۸ ثبت آثار ملی کشور شده است. نقشه (۲). این بنا با توجه به معماری زیبایش متعلق به دوره قاجار می باشد، در مقابل این بنا، حسینیه نواب و سایر بناهای با ارزش از دوران قاجاریه و پهلوی قرار دارد که هر کدام به نوبه خود حائز اهمیت اند. نقشه (۳)

موقعیت حسینیه بی بی عروس در بافت تاریخی بیرجند

نقشه (۲) موقعیت حسینیه بی بی عروس در بافت تاریخی بیرجند (ترسیم: نگارندگان)

نقشه ۳) محدوده بنا در بافت تاریخی (منبع: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو، ۱۳۹۵)

تاریخچه بنا و موقوفات آن

این بنا متعلق به علی اکبرخان حسام‌الدوله [دوم] از حاکمان محلی در شهر بیرجند بوده و یکی از همسران آن امیر به نام بی بی عروس در این حسینیه زندگی می کرده، از این رو این حسینیه را "حسینیه بی بی عروس" نامیدند. این بنا طی موقوفات حسام‌الدوله [دوم] در ایام محرم، مراسم روضه‌خوانی در آن برگزار می شد. نام دیگر این بنا در گذشته "حسینیه میدانی" بوده است (رضایی، ۱۳۸۱: ۱۲۴). در واقع، بی بی عروس دختر "محمدابراهیم خان"، نایب‌الحکومه درمیان و فورگ بود که از شجره‌خاندان میرزارفیع خان محسوب می شود (شاطری و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۷). مرحوم امیرعلی اکبرخان حسام‌الدوله و ارشد اولاد مرحوم میرعلم خان حشمت‌الملک و در سیستان و طبس حکومت داشت. وی معدلت کیش، مصلحت اندیش، سلامت‌خوی و عافیت جوی بود، از این روی بعد از فوت میرعلم خان، امارت و عمارات قاین را به دیگر اولاد مرحوم امیر واگذار کرده و

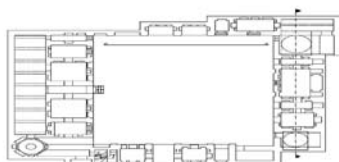

خود دنباله همان حکومت سیستان و طبس گرفت و تا زمان مرحوم امیرمحمداسماعیل شوکت‌الملک [اول] حیات داشت، التفاتی به طرف قاین نکرد و حتی این‌که در آن موقع طبس را مقرر حکومت قرار داده بود، فرزند ارشدش امیرمعصوم‌خان به قاین آمده و مورد ملاحظت عم خود، مرحوم شوکت‌الملک [اول] اسماعیل‌خان واقع گردید (آیتی، ۱۳۷۱: ۱۱۷). پس از کوتاه زمانی حسام‌الدوله [دوم] به سبب خستگی و ضعف ناشی از کبر سن، امارت سیستان را به فرزندش امیرمعصوم‌خان خزیمه که در او احساس لیاقت داشت سپرد و خود در طبس به استراحت پرداخت. ایام به درازا نکشید تا این‌که در سال ۱۳۳۳ قمری درگذشت (آیتی، ۱۳۷۶: ۲۱۱).

در تحلیل وقف‌نامه علی‌اکبرخان حسام‌الدوله [دوم]، بعد از حمد و ستایش خداوند متعال و سلام و صلوات بر محمد (ص)، علاوه بر وقف قنوات از قنات جاریه پائین بلده بیرجند و از قنات جاریه اکبرآباد واقع در حوالی قریه گیو، جمیع با تمامی ملحقات و متعلقات شرعیه از اراضی و دشت و کل لواحق شرعیه و عرفیه جهت خرج در حسینیه خود علی‌اکبرخان حسام‌الدوله که از معمرات و ابنیه ایشان است، متولی باید هر ساله منافع دو فقره ملک مرقومه را اخذ و دریافت فرموده، بعد از مصارف ملکی و مُلکی و مالیات دیوانی و تعمیر حسینیه مزبوره، اگر لازم داشته باشد و نیم‌عشر حق التولیه و نیم‌عشر حق النظاره به مصارف مرقومه فوق می‌رسانده باشد و چنان‌چه حسینیه خرابی کلی داشته باشد، متولی می‌تواند در مخارج تغییر و روزه‌داران را آبگوشت دهد و اگر در قنات‌ها هم خرابی حاصل شد، متولی در تغییر دادن مجاز است و اگر فایده املاک کفاف به هر دو نکند، تعمیر و تنقیه مقدم است. متولی باید یک نفر سرایه‌داری برای حسینیه معین کند که مراقب در و دیوار و پشت بام و ناودان و جاروب هر روزه بوده باشد. چنان‌چه ناظر و متولی محتاج به سکناى حسینیه نباشند، سرایه‌داری باید محض محافظت در حسینیه سکنا داشته باشد و اگر در زمانی متولی بخواهد حسینیه را محض صرفه وقف به اجاره و کرایه بدهد، مجاز است سکناى متولی در زمان احتیاج مقدم به ناظر است، ولی سرایه‌دار باید همه وقت در حسینیه یا درب حسینیه سکنا داشته باشد و به خدمت محوله خود مشغول باشد. هرگاه خدای نخواست اولاد متولی و ناظر معدوم

صرف شوند، ذکوراً او اناثاً تولیت و نظارت به اولاد اخوی حضرت مستطاب واقف سرکار بندگان حضرت امیر شوکت‌الملک [اول] دام اقبال‌العالی به قرار شرایط مقرر خواهد رسید و با فقدانهم به اولاد ابی واقف معظم تفویض خواهد شد و مع انعدامهم با اولاد امی حضرت معظم‌الیه خواهد رسید و مع انقراضهم تولیت با علم واصلح قصبه بیرجند و نظارت با امام جمعه قصبه مزبور خواهد بود (منبع: اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، آرشیو. وقف‌نامه عادی علی‌اکبرخان حسام‌الدوله [دوم] مربوط به سنه ۱۳۳۱ ق).

با توجه به تحلیل سند وقفی حسینییه مربوطه، می‌توان دریافت که عمل به سنت وقف توسط بنیان سبب پایداری این بنا در بافت تاریخی و معماری بنا طی سالیان طولانی دست نخورده باقی مانده است. در این خصوص می‌توان خاطر نشان کرد که طی سالیان متمادی این بنا، هنوز معماری دوره قاجار را با کلیه فضاهای اصلی و خدماتی که لازمه پایداری این حسینییه در بافت تاریخی بیرجند بوده است، داراست. (جدول ۱)، (طرح ۱ و ۲). در ضلع غربی بنا، اتاق بزرگ مستطیل شکل قرار دارد، به صورت مسقف و با پوشش طاق و تویزه که مراسم عزاداری حضرت سیدالشهدا (ع) در این مکان برگزار می‌شود (تصویر ۱) و در حیاط مرکزی که فضای وسیعی را به خود اختصاص داده است، در گذشته چادری را جهت انجام عزاداری حضرت سیدالشهدا (ع) در صحن حسینییه برپا می‌کردند (تصویر ۲)، (صابر مقدم، بی‌تا: ۹). در واقع، وجود سنت وقف و اجرای آن سبب حفظ، نگهداری و پایداری حسینییه بی‌بی عروس و نمایش باشکوه معماری دوره قاجار و تداوم انجام مراسم مذهبی تاکنون شده است.

طرح ۱) پلان حسینیه بی بی عروس (منبع: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، ۱۳۹۵)

طرح ۲) نما و برش از حسینیه بی بی عروس (صابرمقدم، بی تا: ۳)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱) نمایی از ضلع غربی اتاق سرپوشیده مخصوص عزاداری حسینیه بی بی عروس با پوشش طاق و تویزه (عکاس: مرضیه فاریابی)

تصویر ۲) نمایی از صحن حسینیه بی بی عروس (عکاس: مرضیه فاریابی)

جدول (۱) تفکیک فضایی بنای حسینیه بی بی عروس

دارد	حسینیه سرپوشیده	فضاهای اصلی
مسجد جامع چهاردرخت در نزدیکی بنا دارد	مسجد یا نمازخانه	
دارد	هشتی	
دارد	دالان	
ندارد	حوض یا باغچه	
ندارد	ایوان یا ایوانچه	
رسمی بندی، مقرنس کاری، گچبری و آجرکاری دارد	تزئینات	
قوس های نیم دایره، کلید آذری، جناغی و طاق و تویزه دارد	سازه های طاقی	
ندارد	سکو	
دارد	آشپزخانه	
دارد	وضوخانه	
آب انبار اسماعیل خان در نزدیکی بنا دارد	آب انبار	
ندارد	دکان	
ندارد	سالن غذاخوری	

(منبع: نگارندگان)

عوامل تأثیرگذار وقف در پایداری بنا

شناخت محیط و معماری بناها تنها با درک فعالیت های انسان در دنیای پیرامونش امکان پذیر است و هدف معماری را می توان ایجاد انگارهای انسانی، در درون شکل کالبدی دانست. طراحی انسانی مهم ترین اصل طراحی پایدار است که به قابلیت زیستی تمام اجزای تشکیل دهنده نظام زیست جهانی می پردازد. این اصل به طور عمیق ریشه در نیاز به حفظ عناصر زنجیره ای نظام های زیستی دارد که تداوم حیات و بقای انسان، منوط به وجود آنهاست. ضروری ترین بخش معماری، خلق و ساخت محیط هایی است که امنیت، سلامت، آسایش فیزیکی، صحت روانی و بهره وری ساکنان خود را تداوم بخشد و سبب پایداری شود (ارمغان و گرجی مهلبانی، ۱۳۸۸: ۲۷). معماری سنتی ایران در تمامی سطوح، معماری متقابل با اقلیم و پاسخگویی نیازهای آسایشی ساکنان بوده است

و عناصر به کار رفته شده در این معماری، بسیاری از مفاهیم نوین در عرصه معماری پایدار را در بر دارد (سجادزاده و دیگران، ۱۳۹۴: ۴). در واقع، حسینیه بی بی عروس از آن دسته از بناهای عصر قاجار می باشد و تمامی اصولی که برای پایداری معماری یک بنا لازم است رعایت شود را داراست. از این رو، این بنا به کمک موقوفاتی که برای آن ذکر شده علاوه بر پایداری بنا در بافت تاریخی شهر، انجام مراسمات مذهبی، نوعی تداوم معماری دوره قاجار را به همگان نمایش می دهد.

با تحلیل و بررسی وقف نامه حسینیه بی بی عروس، عواملی چند را می توان در پایداری بنا درک کرد که در آن به خوبی تأکید شده است، از جمله:

۱- در بخش اول اشاره به وقف دو فقره ملک، برای اطعام روزه داران و در بخشی دیگر، اشاره به اطعام روزه داران به شصت نفر مؤمن داشته و در آن اشاره شده که در خود حسینیه علی اکبرخان حسام الدوله [دوم] که از معمرات ایشان است برگزار شود. به واقع، برای این که سالانه به نیت واقف جهت اطعام روزه داران عمل شود، نیاز به وجود مکانی پابرجا و پایدار بوده تا به نیت واقف عمل شود. در نتیجه، در نگهداری از بنا کوشا بوده اند.

۲- اشاره به اراضی کاشمان و دشت و سایر لواحق شده که متولی هنگام ضرورت تعمیر این بنا، می تواند از منافع اراضی، اولویت را به تعمیر بنا دهد که این امر، نشان از اهمیت حفظ و نگهداری از بناست.

۳- متولی باید هر ساله منافع دو فقره ملک را دریافت نموده و به مصارف اطعام و تعمیر بنا برساند و چنان چه حسینیه خرابی کلی داشته باشد، متولی می تواند در مخارج تغییری بدهد و روزه داران را به جای پلو، آبگوشت بدهد و اگر املاک کفاف هزینه ها را نداد، تعمیر بنا مقدم است.

۴- متولی باید یک نفر سرایدار برای حسینیه معین کند که مراقب در و دیوار و پشت بام و ناودان و جاروب هر روزه بوده باشد. چنان چه ناظر و متولی محتاج به سکنا در حسینیه نباشد، سرایدار باید محض محافظت در حسینیه حضور داشته باشد و اگر زمانی متولی بخواهد حسینیه را محض صرفه وقف به اجاره و کرایه بدهد، مجاز است. سکنا

متولی در زمان احتیاج مقدم به ناظر است، ولی سرایدار باید همه وقت در حسینیه یا درب حسینیه سکنا داشته باشد و به خدمت در نگهداری و محافظت از بنا مشغول باشد. ۵- با توجه به اهمیت موضوع آب جهت انجام عزاداری، به خوبی می‌توان خاطر نشان کرد که در وقف‌نامه حسینیه، واقف هم توجه بسزایی به وقف قنات داشته و این مکان به قنات قصبه و آب‌انبار اسماعیل خان (وقفی) نزدیک بوده است که این عامل هم در میان عوامل مهم دیگر، در پایداری این بنا مؤثر واقع شده است.

۶- با توجه به پیوند معنوی و نزدیک موقوف با امور دینی و مذهبی، این امر سبب شده مردم همواره به امور دینی حساس و نسبت به حفظ نهادهای آن نیز توجه خاصی نشان دهند و علاوه بر متولیان، مردم نیز به کمک هم آمده و سعی در حفظ و پایداری بنا داشته‌اند (میرزایی و دیگران، ۱۳۹۱: ۶).

با بررسی این وقف‌نامه، به خوبی می‌توان درک کرد که واقف این حسینیه با دقت و نکته‌سنجی خود، علاوه بر نیت مذهبی جهت اطعام روزه‌داران، به واقع پایه‌پای نیت مذهبی، اهمیت بسیاری هم به حفظ، نگهداری و پایداری بنا قائل شده است که همین امر سبب شده این بنا، طی سالیان دراز هم چنان پابرجا بماند و در پایداری این حسینیه مؤثر واقع شود.

نتیجه

وقف به‌عنوان یک نهاد حمایتی، نقش مؤثری در شکل‌گیری و پایداری عناصر کالبدی شهری ایفاء نموده است. در واقع، با توجه به این که جایگاه وقف را به غیر از عوامل خیرخواهی و احسان، می‌توان از جنبه معماری و پایداری اجتماعی مورد مطالعه قرار داد، به گونه‌ای که می‌توان وقف را یکی از عوامل اصلی و تأثیرگذار بر روند پایداری اجتماعی در معماری و شهرسازی اسلامی دانست. با توجه به اسناد باقی مانده حسینیه‌های عصر قاجار در بیرجند، می‌توان دریافت که عاملان اصلی وقف را دو نهاد حکومتی و مردمی تشکیل داده‌اند که بخشی از ثروت خود را صرف ساخت حسینیه‌ها کرده‌اند و بخش دیگر را وقف اداره و تعمیر و نگهداری آن نموده‌اند. این گونه موقوفات در قالب کالبدی

در روند پایداری و بازسازی بنا نقش بسیار مؤثری داشته و از این جهت که هر بنای وقفی قابلیت نگهداری خود را از اموال موقوفه پیرامون خود دارد و نیاز به هیچ‌گونه کمک اقتصادی دیگری ندارد، یک امری پایدار محسوب می‌شود و از آن بابت که جهت خیر رساندن به مردم است، یک پایداری اجتماعی نیز محسوب می‌شود.

از آثار مهم وقف، حفظ بناها و تعمیر مستمر آنهاست که محققان از طریق آنها با مصالح ساختمانی و سبک‌های معماری هر عصر آشنا می‌سازند و کارایی و عملکرد بناهای موقوفه چون مساجد، مدارس و ... را برای ما روشن می‌سازند و حتی ابتکار منطقی و عقلائی بنیان و سازندگان آنها را به جامعه امروز معرفی می‌کنند. از طریق بررسی وقف‌نامه حسینیة بی‌بی عروس می‌توان دریافت که تعمیر بنا به منظور حفظ و پایداری آن، در کنار دیگر نیات مذهبی، چون اطعام روزه‌داران پیوسته در نظر گرفته شده و با صراحت در آن قید شده است تا موقعی که مخارج احیای بنا وجود دارد، دیناری در جای دیگر خرج نشود. این عمل سبب پایداری این بنا در شهر بیرجند شده است، به‌گونه‌ای که اگر واقف به حفظ و نگهداری بنا تأکید نمی‌کرد، شاید این بنا هم متروکه و هویت تاریخی خود را از دست می‌داد. از طرفی می‌توان خاطر نشان نمود که این عامل نه تنها در شکل‌گیری فضاهای عمومی مؤثر بوده، بلکه در تداوم نوع بهره‌برداری از آنها نیز نقش بسزایی داشته است. در واقع، بخش ساخت، مرمت و نگهداری بناهای عام‌المنفعه یکی از بخش‌های اساسی وقف‌نامه‌ها بوده که در وقف‌نامه حسینیة بی‌بی عروس به خوبی به آن اشاره شده است. از دیگر سو، پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور دینی و مذهبی سبب شده که مردم همواره به امور مذهبی حساس شوند و نسبت به حفظ نهادهای آن توجه خاصی داشته باشند. از آنجایی که بیشتر بناهای موقوفه پیوند نزدیکی با امور مذهبی دارند، علاوه بر متولیان، مردم هم نیز برای پایداری بنا کوشیده‌اند و سعی در حفظ این‌گونه از بناها داشته‌اند. در پایان می‌توان خاطر نشان نمود که اگر بسیاری از فضاهای عمومی وقفی نبودند، در اثر گذر زمان و توسعه و گسترش شهری، گمان می‌رفت با دخالت دولت، تغییر کاربری دهند و به کاربری‌های تجاری و سودآور تبدیل شوند. اصول و ویژگی‌های نظام وقف به‌گونه‌ای است که بسیاری از این عناصر و فضاهای

وقفی هر کدام از طریق رقبات (املاک) درآمدزایی (موقوفات) که بر آنها وقف شده‌اند، محافظت و مرمت می‌شده‌اند و در نهایت، آباد و پایدار برجای مانده‌اند. بنا بر مطالب ذکر شده، سنت وقف می‌تواند به‌عنوان یک سرمایه همه‌جانبه و کامل در روند توسعه پایدار شهرها تأثیر بسزایی داشته باشد و با نظارت و حفاظت پایدار از مراکز وقفی که همان استخوان‌بندی شهرهای اسلامی‌اند، می‌توان الگوی اصیل معماری و شهرسازی اسلامی و روند رشد و پیشرفت آن را به همگان نشان داد و شهر اسلامی پایدار را هم چنان سرزنده نگه‌داشت.

منابع

- آیتی، ابوالحسن (۱۳۷۶). *خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی*. تهران: موفق.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱). *بهارستان: در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی. آرشیو (۱۳۹۵). *بناهای تاریخی در بافت قدیم بیرجند*. [چاپ نشده].
- ارمغان، مریم؛ گرجی مهلبانی، یوسف (۱۳۸۸). "ارزش‌های معماری بومی ایرانی در رابطه با رویکرد معماری پایدار". *فصلنامه مسکن و محیط روستا*، دوره بیست و هشتم، ش ۱۲۶ (تابستان): ۲۰-۳۵.
- حاجبی، بیتا؛ ارژمند، محمود (۱۳۹۰). "تأثیرات وقف بر پایداری مدارس صفوی". *نامه معماری و شهرسازی*، دوره سوم، ش ۶ (بهار و تابستان): ۸۹-۱۰۲.
- رضایی، جمال (۱۳۸۱). *بیرجندنامه*. تهران: هیرمند.
- سجاذزاده، حسین، و دیگران (۱۳۹۴). "بررسی الگوهای معماری پایداری در اقلیم گرم و خشک (نمونه موردی: خانه‌های سنتی شهر کاشان)". در: *مجموعه مقالات همایش ملی عمران و معماری با رویکردی بر توسعه پایدار*. فومن: دانشگاه آزاد اسلامی واحد فومن و شفت: ۱-۹.
- شاطری، مفید، و دیگران (۱۳۹۴). *درمیان‌نامه با اشاراتی به فورگ*. بیرجند:

- چهاردرخت.
- شیعه، اسماعیل، و دیگران (۱۳۹۲). "بررسی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر مشهد در طرح‌های توسعه شهری (نمونه موردی: مراسم عزاداری ایام محرم و صفر در بافت قدیم مشهد)". پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، ش ۱ (زمستان): ۱۰۱-۱۱۶.
  - شفق، سیروس (۱۳۷۶). "وقف در اصفهان پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی". وقف میراث جاویدان، سال پنجم، ش ۱۹ و ۲۰ (پاییز و زمستان): ۳۲-۴۷.
  - صابرمقدم، فرامرز (بی‌تا). گزارش ثبتی آثار باستانی حوزه شهرستان بیرجند (حسینیه محبان الزهرا). سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی: بیرجند [منتشر نشده].
  - علی‌الحسابی، مهران؛ پای‌کن، عصمت (۱۳۹۲). "تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین‌های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین‌های عاشورایی". مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، دوره سوم، ش ۱۲ (تابستان): ۲۷-۳۶.
  - قدیری، بهرام (۱۳۶۹). "احیاء فرهنگ وقف با هدف تسهیل زندگی در مجتمع‌های زیستی". معماری و شهرسازی صفا، دوره اول، ش ۱ (تابستان): ۳۶-۴۳.
  - میرزایی، نقی و دیگران (۱۳۹۱). "تأثیر نهاد وقف در شکل‌گیری و پایداری بناهای معماری اسلامی". در: مجموعه مقالات همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران: ۱-۷.
  - نادری، اتابک (۱۳۷۴). سیرنمایش در اردبیل. اردبیل: رخ.

اسناد

- اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، آرشیو. وقف‌نامه علی‌اکبرخان حسام‌الدوله [دوم] مربوط به سنه ۱۳۳۱ ق. کلاسه پرونده (ع-۶۲).

سند وقفنامه عادی علی اکبرخان حسام الدوله [دوم]

(منبع: اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، آرشیو)

پښتونستان ښوونځي
پښتونستان ښوونځي
پښتونستان ښوونځي